

EDEBİYATIMIZIN MÜSTAKİL TEK TARİHİ MANZUM AĞIZ SÖZLÜĞÜ:**ERZURUM LEHÇESİ LÜGATİ****İsrafil BABACAN¹****ÖZET**

Edebiyatımızda manzum sözlükler 13. asırdan itibaren, Arap ve Fars edebiyatlarındaki benzer örneklerden yola çıkılarak oluşturulmuştur. 13. yüzyıldan günümüze kadar Anadolu'da 30 ila 50 arasında manzum sözlük kaleme alındığı sanılmaktadır. Bu sözlüklerin çoğu, Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe veya Arapça-Farsça-Türkçe olmak üzere iki ya da üç dillidir. 19. asırdan itibaren edebiyatımızda Fransızca-Türkçe, Rumca-Türkçe ve Ermenice-Türkçe gibi farklı dillerde yazılan manzum sözlüklere de rastlanır. Çalışmamıza konu olan Erzurum Lehçesi Lügati'nin müellifi Abdî Bey, devrinin önemli şair, bürokrat ve düşünürlerindedir. Erzurum yöresinden bizzat derleyerek kaleme aldığı düşündüğümüz manzum lügati, 148 beyit ve altı bölümden müteşekkil 365 söz varlığı içeren bir eserdir. Bu eser, kaside/gazel ve mesnevî nazım şekillerinden ibaret altı bölümden oluşur. Geleneksel manzum sözlüklerde yer alan bölümlendirme ve kimi şekil özelliklerini taşımaz. Abdî'nin manzum Erzurum Lehçesi Lügati, Anadolu'da yazılan ilk manzum ağız sözlüğü örneği olmasa da edebiyatımızdaki ilk müstakil yani başka eserler içinde yer almayan manzum ağız sözlüğüdür. Çünkü 18. asırda Şermî Mehmed'in başka eserlerinden bağımsız olmayan Aydın Lügati adlı bir manzumesi vardır. Abdî'nin lügati, geleneğin aksine Türkçeden Türkçeye manzum sözlük olması, muhtevasının belirli bir bölge ağzındaki söz varlığına dayanması, Erzurum yöresindeki yüz yıllık ağız özellikleri değişimini göstermesi ve kimi unutulmuş söz varlıkları için tek kaynak olması bakımlarından önem taşır.

Anahtar Kelimeler: Abdî Bey, Manzum Sözlük, 19. Yüzyıl, Klâsik Türk Şiiri, Ağız Çalışmaları

**THE SIMPLE INDIVIDUAL LEXICON OF OUR LITERATURE WHICH WRITTEN
IN VERSE: ERZURUM LEHÇESİ LÜGATİ****ABSTRACT**

The poetic words in our literature, from 13. Century until today has been created by taking into consideration the similar samples in Arabic and Persian literature. It is thought that from that time to today between 30 and 50 poetic dictionary have been written. Most of these dictionaries have been composed of two or three languages like Arabic-Turkish Persian-Turkish or Arabic-Persian-Turkish. From 19th Century, it is also possible to encounter poetic dictionaries belong to different languages like French-Turkish, Greek-Turkish and Armenian-Turkish. Mr. Abdî who is the the point in our study and the writer of Erzurum Dialect Dictionary, was an essential poet, bureaucrat and philosopher in his era. The poetic dictionary which we think it was compiled by focusing on Erzurum region and written by himself, has composed of 148 couplets, 6 sections and 365 vocabularies. As we mentioned, this work has 6 sections including eulogium, ode and mesnevi. The clasification methodology of the work does not resemble to the ttraditional poetic dictinaries and also the pattern features are different. The work is the first sample of self contained dictionaries which means it is not included any other Works. But it does not mean that it is the first sample of poetic dialect dictionary. The reason that makes it unique is that it

¹ Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi, ibabacan76@gmail.com

does not take part in the other Works. There are also other poetic dictionaries like Aydın Dictionary which was written by Sermi Mehmet but it is not accepted as self contained because it is bound to the other Works of him. The work also has an importance in terms of being the only source that it is from Turkish to Turkish by contrast with the other traditional poetic dictionaries and also the only source that the content which means the vocabulary belong to the defined and specific region. You can also observe the changing features of the dialect during the 19th century. You can also find some forgotten vocabularies in it and it is the only source that you can find such kind of vocabularies.

Key words: Mr. Abdi, Poetic Dictionary, 19th century, Classic Turkish Poem, Dialect Works.

GİRİŞ

Edebiyatımızda Manzum Sözlükler ve Bu Sözlüklerin Kaleme Alındığı Diller

Tarihî Türk leksikografî (sözlükbilim) geleneğinde, mensur sözlükler esas olmakla birlikte çok sayıda manzum sözlük de kaleme alınmıştır. Böylece manzum sözlükler, şiir ve edebiyatın inceleme alanı içinde yerlerini almıştır. Genellikle iki ya da üç dilli olan bu türden sözlükler, bilimsel bir eser olmanın yanında farklı işlevler de üstlenmiştir.

Manzum sözlük, belirli bir kurguya sahip vezin ve kafiye sistemi içerisinde yazılan sözlüktür. Yani dikkat çeken ilk özelliği, klâsik bir lügat olmanın ötesinde şiirsel bir ürün olmasıdır. *Manzum sözlüklerin adlandırılmasında nisâb, tuhfe, nazm, manzûme ve lügat gibi kelimelerin kullanıldığı görülür*². İslam geleneği içerisinde bu türden eserlerin ilk örneklerine, diğer pek çok türden eserde olduğu gibi, Arap edebiyatında rastlanır. Buna göre İslam geleneğinde³:

“Gramer ve lügate dair manzum eserlere, V/XI. yüzyıldan itibaren tesadüf edilmektedir. Kaside tarzında yazılan bu ilk örnekler Arap dilciler tarafından kaleme alınmıştır. Yemenli dilci ve şair İsmâil b. İbrahim b. Muhammed er-Rib’î (ö. 480/1087)’nin Kaydu’l-evâbid adlı eseri ve Halil b. Ahmed’in Kitâbu’l-‘ayn’ındaki kelimeleri içeren kısım, kaside tarzında yazılmış Arapça bir sözlüktür...Edîb Natannazî (ö. 499/1106)’nin Düstru’l-luga ve Kitâbu’l-halâs adlarıyla bilinen eseri ise, iki dilli manzum sözlük tarzının ilk ve kısmî bir örneğini teşkil eder”.

İslam dünyasında Arap edebiyatında başlayan manzum sözlük yazma geleneği Türk edebiyatına, Fars edebiyatı aracılığıyla intikal etmiştir. İran sahasında ilk manzum sözlük yazarı olarak ünlü şair Reşidüddin Vatvat (ö. 1177) kabul edilir⁴. Dolayısıyla bu eserin daha sonra Anadolu’da yazılacak benzer türden eserlerin prototipi olduğu düşünülebilir.

Buna bağlı olarak manzum sözlüklerin Anadolu’daki ilk örnekleri de Farsçadır. Anadolu’da yazılan bu ilk eserlere, Şükrullâh’ın 640/1242 yılında kaleme aldığı *Zehretü’l-edeb*’i ve XIII. yüzyılın ilk yarısından sonra Hüsâmüddîn Hasan b. Abdülmümin el-Hoyî’nin kaleme aldığı *Nasîbu’l-fityân* ve *Nasîbu’l-tibyân*’ı örnek gösterilebilir⁵. Edebiyatımızda manzum sözlükler, diğer manzum edebî eserler gibi zevk ve estetik içerikli ürünler olarak değerlendirilmemiştir. Daha çok, klâsik tarz dil öğretiminde bir ders kitabı olarak okunmuştur. Tahsiline yeni başlayan çocukların, kelime ezberleme ve gramer kaidelerini tanımasını

² Mustafa Arslan, *U’cûbetü’l-garâyib*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s.13.

³ Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Konya 1999, s.1.

⁴ Dergah Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, *Manzum Lügatler Maddesi C. VI*, Dergah Yayınları, İstanbul 1986, s. 144.

⁵ *age*, s. 3.

hususunda kullanılmıştır. Böylece nazım, talebeye hoş gelmiş ve vezin kolaylıkla öğretilmiştir. Dolayısıyla şiir ve şairliğe meyilli olanların da kabiliyeti geliştirilmiştir⁶. Bu durum, manzum sözlüklerin, kültür hayatımızda çok işlevli bir role sahip olmasını sağlamıştır.

Anadolu'da yazılan manzum sözlük sayısı ve hangi dillerde kaleme alındıkları hususunda ihtilaf vardır. Bu konudaki ilk esaslı çalışmaya göre Anadolu'da Farsça ve Türkçe kelimeler içeren 32 sözlük vardır⁷. Bir başka geniş çaplı çalışmada, tam sayı belirtilmemekle birlikte Klâsik edebiyatımızda 30'un üzerinde manzum sözlük tespit edilmiştir⁸. Türk edebiyatında manzum sözlüklerin dili hususunda, *elsine-i selâse* denen geleneksel diller yani Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış olmak esas alınmıştır. *Gerçekte, temelinde Kur'ân, Hadis ve Mesnevî bulunan manzum sözlükler, sadece bu üç dil etrafında hazırlanmamıştır. İtalyanca, Fransızca, Ermenice vb. diller için de manzum sözlüklere rastlanmaktadır*⁹. Edebiyatımızda manzum sözlüklerin dil bakımından farklılaşması, XIX. asırda başlar. Bu yüzyılda Arapça ve Farsça esaslı sözlüklerin yerine örneğin Fransızca-Türkçe manzum bir sözlük kaleme alınmıştır. Bu eser, 1849-1850'de yazılan Halis Efendi'nin *Miftâhü'l-lisân* adlı eseridir¹⁰. Bir başka çalışmada ise, Türk edebiyatında, 4 adet Rumca-Türkçe manzum sözlük adı anılmaktadır¹¹. Bu konuda yapılan son ve istatistikî bir incelemede edebiyatımızda; Farsça-Türkçe:16, Arapça-Türkçe: 9, Farsça-Arapça-Türkçe:15, Türkçe-Fransızca:1, Ermenice-Türkçe: 2, Rumca-Türkçe:1, Boşnakça-Türkçe:1, Bulgarca-Türkçe:1, Türkçe-Arapça-Farsça-Afganca Hintçe:1, Arapça-Farsça: 5 manzum sözlük tespit edilmiştir¹². Gelecekte yapılacak çalışmalarla bu sayıların ve dil çeşitliliğinin artması beklenebilir.

I. Abdî Bey ve Manzum Erzurum Lehçesi Lügati

1. Abdî Bey'in Hayatı ve Eserleri:

Abdî Bey hakkında bilgi veren kaynaklar çok çeşitli olmasına rağmen genelde birbirini tekrar eden bilgiler ihtiva ederler. Buna göre Şebeninkarahisarlı Abdî Bey, Akkoyunlular'dan Şeyh Süleyman Efendi'nin torunlarından Osman Ağa'nın oğludur. Şebeninkarahisar'ın Avutmuş Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi belli değildir¹³. Ancak doğum tarihi olarak, XVIII. yüzyılın son yılları veya XIX. yüzyılın başları tahmin edilebilir. İstanbul'a gelerek öğrenimini tamamladıktan sonra Belgrad Muhafızı Selim Paşa ve Harput Valisi Hüsrev Paşaların kitabet hizmetlerinde bulunmuştur. Daha sonra Halep valisi Mustafa Mazhar Paşa'nın

⁶ age, s.5.

⁷ age, s.16.

⁸ Atabey Kılıç, "Klâsik Edebiyatta Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Tuncay Gülensoy Armağanı*, S. 20 2006, s.67.

⁹ Atabey Kılıç, "Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin", *Turkish Studies*, S. 2/3 2007, s.341.

¹⁰ Yusuf Akçay, *Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü ve Karahisârî'nin Şâmilü'l-luga İsimli Sözlüğü Üzerine Bir İnceleme*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İÜSBE, İstanbul 2010, s.47.

¹¹ Gökhan Ölker, "Rumca-Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü'l-Uşşâk", *Turkish Studies*, S. 4/4 2009, s. 860.

¹² İlker Demirci, *Tuhfe-i Vehbî Manzum Sözlük/Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Sözlük*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, NÜSBE, Nevşehir 2012, s. x-xii.

¹³ Davud Fatin, *Hâtîmetü'l-Eş'âr*, ?, İstanbul 1271/1855, s.282; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri C. I*, AKM Yayınları, Ankara 1999, s.34; Mehmed Nail Tuman, *Tuhfe-i Nâilî C. II*, ?, Ankara 1949, s.644; Saadetin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri C. I*, ?, İstanbul 1945, s.207; Ali Özdemir-Hasan Özhan, *İlçe Oluşunun 50. Yılında Şebeninkarahisar*, Tekişik Matbaası, Ankara 1983, s.138.

divan kitabetinde istihdam edilmiştir¹⁴. 1266/1849-50 yılında Meclis-i Vâlâ mazbata odası hülefası olmuş bir müddet sonra da Bosna Meclis-i Kebîr'i baş kitabetine tayin olmuştur. Burada üçüncü katipliğe kadar yükseldikten sonra 1269/1852-53 yılında görevinden azledilmiştir.

Bu tarihten sonra büyük maddî sıkıntılara maruz kalmış olsa gerektir ki Rüşdî Paşa'ya yazdığı manzum bir müzekkerede şöyle der¹⁵:

*“Sekiz on sancak etmişken idâre
Geçenlerde verildi bir riyâset
O da üç mâh içinde çıktı elden
Yine oldum giriftâr-ı meşakkat
Ma'âşım var idi üç kîse evvel
Riyâsetle kesildi bu ma'îşet
Bu sıkletten beni kurtar efendim
Livâlardan birin eyle inâyet”*

Gerek şair hakkında bilgi veren kaynaklardan gerekse bu manzumeden anladığımızı göre o, son vazifesi olan Şebinkarahisar Ceza Mahkemesi Reisliği'ne kadar çeşitli kaymakamlıklar hatta valilik yapmış olmalıdır. Ancak şairin tenkite meyyâl kişiliği nedeniyle sık sık görevlerinden azlediliği düşünülebilir. Abdî Bey 1302/1884-85 yılında Şebinkarahisar'da ceza mahkemesi reisi iken vefat etmiştir¹⁶. Şair, II. Abdülhamid'e sunduğu bir kasideye 1302/1884-85 tarihini düşmüştür. Buna göre şairin vefat tarihini Sicill-i Osmânî'nin 1294/1877'den sonra ve Osmanlı Müellifleri'nin 1270/1854 olarak göstermesi¹⁷ doğru olmamalıdır¹⁸. Şair ömrünün son günlerinde hayatından memnun değildir. Geçmişi ve eski vazifelerini aramaktadır. Memleketine çekildikten sonra yazdığı son şiirlerden birinde şöyle der¹⁹:

*“Müjde zâhid keyfîn üzre bir kabâhat eyledim
Ders ü devr-i aşk u sevdâdan ferâgat eyledim
Hânkâh u mescid ü meyhâneden çektim ayağ
Ka'be-i Ulyâ-yı tevhîdi ziyâret eyledim
.....
Geçti ömrüm ârzü-yı mansıb u ikbâl ile
Bundan artık sanma dünyâda gabâvet eyledim
Şimdi geldi gülşen-i ikbâlîme tâze bahâr
Bâğ u bostânımda teşkîl-i zirâ'at eyledim”*

Abdî Bey'in kaç yaşında öldüğü ve çocuk sahibi olup olmadığı hakkında da elimizde kesin bilgiler yoktur. O, tenkite meyyâl ve fikirlerini çekinmeden söyleyen bir kimsedir. Hatta bu

¹⁴ Fatın, *age*, s.282;İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *age*,s.34;Ali Özdemir- Hasan Özhan, *age*, s.138.

¹⁵ İsrail Babacan, “Şebinkarahisarlı Divan Şairi Abdî Efendi”, *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Şebinkarahisar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2000, s.224.

¹⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *age*, s.34;M. Nail Tuman, *age*, s.645.

¹⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî Cilt III*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308/1890-91, s.413; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri C. II*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333/1914, s.326.

¹⁸ M. Nail Tuman, *age*, s. 644; MEBKGM Tasnif Komisyonu, *İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu C. III-IV*, MEB Yayınları, İstanbul 1967, s 935.

¹⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *age*, s.29.

sebepten İstanbul ilim ve kalem sahiplerince “*Cam Kerten, Kalem Celladı*” gibi lakaplarla anılmıştır²⁰. Abdî Bey’in, hattatlık ve hakkaklık sanatlarında da mâhir olduğu söylenmektedir²¹.

Abdî Bey’in üç eseri vardır bunlar: 1. Dîvân 2. Nev-peydâ veya Nutk-ı Bî-Pervâ ve Akl-i Dâna Beyninde Muhâvere 3. Erzurum Lehçesi adlı lügatçe.

Şairin, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi T. 207 numarasıyla kayıtlı divanı 130 varaktan müteşekkildir. Bu divanda 1’i münâcât, 6’sı na’t olmak üzere 34 kaside, 10 terki-i bend, 1 terci-i bend, 2 müseddes, 6 muhammes ve tahmis, 19’u târîh kıt’ası olmak üzere 60 kıt’a, 1 manzume, 7 kısa mesnevî, 14’ü Farsça olmak üzere 358 gazel ve 34 müfred yer alır²². Şairin ikinci eseri *Nev-peydâ* adıyla meşhur *Nutk-ı Bî-Pervâ ve Akl-i Dâna Beyninde Muhâvere* adında mensur bir eserdir. 76 sayfadan müteşekkil bu eser *Nev-peydâ* adıyla önce İstanbul’da Asır Gazetesi’nde tefrika edildikten sonra, 1287 /1870 tarihinde İstanbul Terakkî matbaasında basılmıştır. Asıl ismi *Nutk-ı Bî-Pervâ ve Akl-i Dâna Beyninde Muhâvere* olmasına rağmen başına düşülen *Nev-peydâ* notuyla meşhur olmuştur²³. Bu eser, “*Nutk-ı Bî-Pervâ*” adındaki hayalî bir kişinin, yine hayalî bir kişi olan “*Akl-ı Dâna*”ya sorduğu 15 adet felsefî ve ahlakî sorunun yine felsefî ve alegorik bir şekilde şiir ve nesirle cevaplandırılmasından oluşur. Bu cevaplar devrin siyasal ve sosyal tenkitlerini de içerir ve şairin tenkitçi üslûbu ile fikirleri hakkında geniş bilgiler ihtiva eder. Eserin içine hikmetli beyitler ve kıt’alar serpiştirilmiştir. Dili oldukça ağır ve ağıdalıdır. Bununla beraber XIX. yüzyıl sosyal ve siyasal hayatıyla Türk Tenkit Edebiyatı’nın gelişimi açısından mutlaka göz önünde bulundurulması gereken bir eserdir.

Şairin, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi’ne TY. 520 numarasıyla kayıtlı *Erzurum Lehçesi Lügati* adlı üçüncü eseri ise, aşağıda görüleceği gibi manzum bir ağız sözlüğüdür. Eserin ne zaman kaleme alındığı belli değildir. Ancak Fahrettin Kırzioğlu’na göre, 1855 Kırım savaşı sırasında Osmanlı askerleri Sivastapol’u düşürmeye çalışırken tütün içmeye yarayan çubukları kırılınca “*çöpür*” denen mektupkağıdına tütünü sarıp içmişlerdir. Kırzioğlu, kelimenin ilk defa bu lügatte zikredilmesi bilgisinden hareketle eserin, Kırım savaşını bitiren 1856 Paris antlaşmasından sonra 93 Harbi öncesinde (1877) Erzurum’a dışarıdan gelen birisi tarafından yazıldığını iddia eder²⁴. Abdî’nin hayatı hakkında daha önce elde ettiğimiz bilgileri de göz önüne aldığımızda bu kişi, farklı illerde mahkeme reisliği yapan ve Şebinkarahisar’a o günün şartlarında yakın sayılabilecek bir yer olan Erzurum’da çalışması muhtemel Abdî Bey olmalıdır.

2. Eserin Yazma Nüshasının Fizikî Tarifi ve Metnin Şekil Özellikleri:

Abdî’nin, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi’nde TY. 520 no ile kayıtlı eserinin başında, kendisi tarafından atılmış bir başlık yer almamaktadır. Eserin iç kapağına kurşun kalemle, “*Erzurum Lehçesi Lügati*” başlığı yer alır. Altında da, “*Nâzımı Abdî-i Karahisarî*” notu vardır. İbnülemin’in verdiği bilgilere göre aslında eserin kime ait olduğuna işaret edilmemiştir. Devrin Müzeler ve Kütüphaneler müfettişi Ahmed Tevhid Bey, söz konusu eserin bu nüshasının bir zamanlar kendi nezdinde olduğunu ancak ödünç alınıp iade edilmediğini, eserin Abdî Bey tarafından onun yakın arkadaşı olan Ahmed Tevhid Bey’in

²⁰ Ali Özdemir-Hasan Özhan, *age.*, s.138.

²¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *age.*, s.34.

²² MEBKGM Tasnif Komisyonu, *age.*, s. 935; Abdî Bey, *Dîvân-ı Abdî*, İÜ Yazma Eserler Kütüphanesi, ty. 207.

²³ Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s.34.

²⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Lehçe-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözleri Belleten 1962’den Ayrı Basım*, TDK Yayınları, Ankara 1962, s. 195.

amcasına getirildiğini söylemiştir²⁵. Fahrettin Kırzioğlu bu yazmanın kütüphaneye, “rahmetli Necip Asım Yazıksız tarafından bağışlandığını belirtir. Ayrıca, eserin baştarında yer aldığını söylediğimiz kayıt ve notların, “Hâfız-ı Kütüp” Sabri Efendi tarafından düşüldüğünü ve bu bilgiye şüpheyle yaklaşılması gerektiğini söylese de²⁶ eserin üslûbunu, Abdî Dîvânî’nin üslûbuyla karşılaştırdığımızda, önemli benzerlik olduğunu görmekteyiz. Bize göre bu eserin, Abdî Bey’e ait olduğu hususunda bir şüphe yoktur.

Söz konusu yazmanın fizikî özellikleri şöyledir: 212x125 mm.,talik yazı, lacivert sudoku, ebru desenli karton cilt, sırtı yaldızlı meşin, iç kapak ebru desenli. Cetvel, mikleb ve şemse yer almamaktadır. Eser tamir görmüştür ve yer yer değişmekle birlikte genelde 21 satırdır. Müşir kullanılmıştır. Kurt yeniği, oksitlenme vb. hasar olmamakla beraber, 4a-5b sayfaları yapışma sonucu yazı hasarına uğramıştır.

Eserin şekli yapısına gelmeden önce, edebiyatımızda manzum sözlüklerin genel olarak nasıl bir yapı içinde teşkil olduğunu aktaralım²⁷:

“Manzum sözlükler, genellikle mesnevî tarzında yazılmış bir dibâce, sözlük kısmı ve yine mesnevî tarzında yazılmış bir hâtîme olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Manzum sözlüklerde dinî, lâ-dinî, edebî ve ilmî eserlerde olduğu gibi, “hamdele” ve “salvele” ile başlama geleneğine uyulmuş; mukaddimelerde hamd, salât ve selâmdan sonra, müellife dair kısa bilgiler verilmiş; telif sebebi, tertip özellikleri, tesmiyesi ve telif tarihi gibi özellikleriyle eser tanıtılmış ve dil öğrenmenin faydaları hususunda öğütler verilmiştir...Manzum sözlüklerden istifadeyi ve okunmalarını kolaylaştırmak için geliştirilmiş usûl ve esasların başlıcaları şunlardır: 1. Aynı bahir ve vezinde yazılmış beyitler “kıt’a” ibaresini taşıyan başlıklarla birbirinden ayrılmıştır. 2. Takti beyitleri yazılmıştır. Kıtaların nazmında bahir ve veznin bilinmesi ve beyitlerin bu vezin üzere doğru okunması amacıyla genellikle kıt’a sonlarına aynı vezinde bir ya da iki takti beyti yazılmış ve bahrin adı söylendiği gibi veznin tef’ileleri de açık bir şekilde kaydedilmiştir. Bir beyitlik takti beytinde veznin tef’ileleri ilk mısrada, iki beyit olanlarda da üçüncü mısrada belirtilmiştir...3. Kıt’aların tertibi farklıdır. Manzum sözlüklerde ardı ardına sıralanışında çoğunlukla bir düzen takip edilmemiştir...4. İlk kıt’ada dinî terimler nazmedilmiştir. 5. Yabancı kelimelerle karşılıkları numaralandırılmıştır”.

Yukarıdaki esasları dikkate aldığımızda Abdî’nin Erzurum Lehçesi Lügati’nin, kimi noktalarda geleneksel manzum sözlük şekil kurallarına uyduğunu kimi noktalarda da gelenekten farklılaştığını görmekteyiz. Bu farklılaşma ilk önce bölümlerin nazım şekillerine göre teşkilinde başlar. Abdî’nin eseri, 6 bölümden müteşekkildir. İlk beş bölüm, gazel/kaside formunda (aa, xa, xa...) kafiyelenmiş olup bu bölümlerin, gazel ve kasidenin konusu dışında yazılmış olmave mahlasa yer vermeme bakımından nazım formunda düzenlendiği de düşünülebilir. Oysa mahlas nazım şeklinin belirleyicisi değildir ve her konuda gazel yazılabilir²⁸. Bu bakımdan ilgili bölümlerin, gazel/kaside nazım şeklinin kafiye biçimiyle yazıldığı rahatlıkla söylenebilir. 6. bölüm ise mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Bahsedilen altı bölümün vezni ve beyit sayıları sırasıyla şöyledir:

1. Bölüm: müf’teilün/fâ’ilün/müf’teilün/fâ’ilün (23 beyit).
2. Bölüm: mefâ’ilün/mefâ’ilün/mefâ’ilün/mefâ’ilün (12 beyit).

²⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *age.*, s.34.

²⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, *age.*, s.197-198.

²⁷ Yusuf Öz, *age.*, s.9-12.

²⁸ Cemal Kurnaz-Halil Çeltik, *Divan Şiiri Şekil Bilgisi*, H Yayınları, İstanbul 2011, s. 97.

3. Bölüm: mefâ'ilün/mefâ'ilün/fe'ûlün (14 beyit)
4. Bölüm: fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün (16 beyit)
5. Bölüm: müstef'ilün/müstef'ilün/müstef'ilün/müstef'ilün (11 beyit)
6. Bölüm: fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün (73 beyit)

Böylece eser toplamda, 149 beyitten müteşekkildir.

Bölümlerin son beyitlerinde, hangi vezinde yazıldıklarının söylenmesi, geleneksel manzum sözlük yapısına uygundur. Bölümlendirmelerde ya da bölüm içlerinde, geleneğin aksine, kıt'alara yer verilmez. Yine geleneğin tersine dinî terimler, hamdele-salvele ve telif sebebi herhangi bir yerdekredilmemiştir. Anlamı verilen kelimelerde numaralandırılmaya gidilmemiştir. Eserin başında dîbâce, başlık, müellif hakkında bilgiler; sonunda ise, hatime ya da ketebe kaydı bulunmamaktadır.

3. Eserin Muhtevâ Özellikleri ve Üslûbu:

Geleneksel manzum sözlüklerin muhtevasını teşkil hususunda iki mühim görüş vardır. Birincisi; İslam kültüründe çoğu çalışmada olduğu gibi manzum sözlüklerin mühim bir kısmı da Kur'ân'ı ve hadisleri doğru anlamak gayretiyle ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla manzum sözlüklerin çoğunda, bu kaynaklardaki kelimelere ağırlık verildiği söylenebilir²⁹. Ancak özellikle Anadolu'da yazılan manzum sözlüklerin, başta Mevlânâ'nın Mesnevî'si olmak üzere bilhassa Farsça tasavvufî kaynakları anlamak gayretiyle yazıldığını ve daha çok bu kaynaklardaki kelimeleri içerdiklerini de bilmekteyiz.

İkincisi; manzum sözlük müellifleri, eserlerini oluşturmadan önce mensur sözlüklerden kelime derleme çalışması yapıp sonra eserlerini nazma geçirmişlerdir. Dolayısıyla manzum sözlüklerin kaynakları mensur sözlüklerdir. Hatta bazı müellifler, kullandığı kaynağı ya da sözlüğünde nazmettiği Farsça kelimeleri hangi kaynaktan derlediğini söylemişlerdir. Bazı müellifler ise sözlüklerini herhangi bir kaynak kullanmadan yazdıklarını belirtirler³⁰. Öte yandan teknik bakımdan, manzum sözlüklerde daha çok isim ve sıfat türünden kelimeler ele alınmıştır. Bu eserlerde Farsça kökenli fillerin farklı köklerine yer verilmiştir. Tuhfe-i Vehbî ve benzeri bazı sözlüklerde, Farsça deyimlere de yer verilmiştir. Uzun manzum sözlüklerde ayrıca, dinî terimler, tasavvufî istilahlara ve edebî mazmunlar da işlenmiştir³¹. Dolayısıyla geleneksel manzum sözlük yazıcılığında, eseri kaleme alma nedeni ve eserin çapı, muhtevayı etkileyen başlıca unsurlardandır.

Abdî'nin sözlüğünde yukarıdaki bahsedilen muhtevaya aykırı pek çok uygulama vardır. Öncelikle onun sözlüğü, Türkçeden Türkçeye, mahallî özellikler taşıyan bir manzum sözlüktür. Diğer manzum sözlükler gibi Farsça-Türkçe, Arapça-Türkçe ya da Arapça-Farsça-Türkçe değildir. Bu hususiyet onun en orijinal tarafıdır. Diğer bir orijinal yönüyse, anlamı verilen maddelerde sadece isim ve fiillerle yetinilmeyip deyimlerden argoya, taklit seslerden oluşan kelimelerden/ifadelerden konuşma dili özelliklerine kadar geniş bir kadroyu içermesidir. Abdî'nin sözlüğünde, yukarıda zikredilen türlerden 365 madde yer almaktadır.

²⁹ Atabey Kılıç, *agm.*, s.67.

³⁰ Yusuf Öz, *age*, s.14-15.

³¹ *age*, s.13.

Eserde geçen deyimlere *hayvanı görmek (tumar etmek)*, *yola götürmek (idare etmek)*, *baş aşağı dönmek (gidip çabuk dönmek)*, *adama koymamak (saz ve nağmenin tesirsiz olması)*, *başından çıkmamak (elinden gelmemek)*, *ocağına düşmek (rica ve minnette bulunmak)*, *başını çevirmek (feda eylemek)* örnek olarak verilebilir. Argo örnekleri ise; *medhe şâyân (sefil)*, *cicigi gevşemek (gönlü olup meyletmek)*, *zortu bozuk (keyfi bozuk)*, *kırıklanmak (yasak aşka düşmek)*, *ilice çizmek (alaya almak)* ifadeleridir. Taklit seslerden oluşan kelimelere *tırkazlamak (kapıyı sıkıca kapamak)*, *zıbırtlamak (saçma, yersiz, bozuk söz)*, *hırıldı eylemek (kavga etmek)*, *zanburtı (mızımız)* örnek olarak verilebilir. Konuşma dili özellikleri örnekleri ise şunlardır: *Gel daha yarak yiyek (gel de kesip yiyelim)*, *böcük (böcek)*, *egilen sekilen (bir müddet bekle dinlen)*, *bahah alah bulah (bakıp alalım bulalım)*, *he mi (öyle mi)*, *aha (işte)*, *taha (alay ünlemi)*.

Abdî'nin sözlüğünde manası verilen söz varlığı, kullanıldıkları saha bakımından da değerlendirilebilir. Bir bölgenin genel ağız özelliklerini içermek bakımından eserde hayvancılık, sanat/zanaat ve farklı mesleklere ait kavramlar, bitki-sebze-meyve adları, eşyalar/aletler, hayvan/böcek isimleri, ölçü birimleri, yiyecek/yemek adları, giysiler ve akraba isimleri gibi pek çok alandan kelime ve ifadeler yer verilir³². Dolayısıyla Abdî'nin sözlüğü, geleneksel bir manzum sözlükte görülmeyecek derecede zengin bir muhtevaya sahiptir.

Üslup bakımından bu eseri incelediğimizde, doğal olarak bir ağız sözlüğünün sadeliği çerçevesinde kaleme alındığını görmekteyiz. Ancak yer yer bazı kelimeler/kavramlar açıklanırken o günün okuyucusunun anlayabileceği Arapça/Farsça karşılıklara da yer verilmiştir. Örneğin:

Kāmil ü māhir çoban adına pıspor dinür

Çoyunuñ akcigerindeki *maraz* kepenek

(b. I, by. 3)

Hevā ile hevesden geçmişe dirler ehil-adam

Didiler kerdige azmana kem nesli ola maḥlūt

(b. II, by. 12)

Dinür *envā'-ı çorba adına aş*

Beyaz ḥāş etmek adı oldı yavan

(b. III, by. 8)

Çölmekci *kār-ḥānesinüñ adı purut-ḥāne* imiş

Ḥıllık çoban giysisidür yolsuz kelām zıbırtlamak

(b. V, by. 6)

Sūḥte kim taḥşil-i rızq için gezer

Adına ta' yıncı monla didiler

(b. VI, by. 6)

³² Sayılan bu alanlara örnek vermek gerekirse hayvancılıkla ilgili örnekler: Pıspor (çoban), ahurlık (hayvan yemliği), ḥıllık (çoban giysisi), kısrağı çevirmek (ata çekmek), saçma (tezek), dönek (kümes). Sanat/zanaat ve farklı mesleklere ait kavramlara ait örnekler: Tor (balık ağı), eşek (pulluk oku), mazı (araba oku), kilake (kolye taşı), keyvanî (aşçı kadın), sinci (küçük terazi), hodak (çift süren hizmetkar), ta'yıncı molla (ramazan mollası), kotan (pulluk), başlık alma (hocadan öğrenme), cevâhirci (lağımıcı), çeren peren (kötü yazı), mücellid (tenekeci). Bitki-sebze-meyve adlarına örnekler: Tiyek (asma), pürçekli (havuç), Dip (pancar), lazut (mısır buğdayı), yıldız kökü (yer elması), palut (meşe ağacı), ankut (kuru dut), yavşan (pelin), tıgşa (arpacık soğanı), üşüş (papatya), pırpırım (semiz otu). Eşyalar/aletlere örnekler: Terek (raf), çirdek (desti), batala (rahle), taşt (leğen), şatara (büyük kalbur), engez (alet), tepir (tahta sini), üsküre (kase). Hayvan/böcek isimlerine örnekler: Cücük (yavru kuş), tavuk kapan (çaylak kuşu), pisik (kedi), kerira (kaplumbağa), üvez (sivri sinek). Ölçü birimlerine örnekler: Kod (dörtte bir), somar (kile), toht (altı dirhem), nügi (yarım okka). Yiyecek/yemek adlarına örnekler: Südlü (has pide), çomu (çökelek), keş (kurutulmuş yoğurt), sengiser (sirkeli etli pilav), hebeş (ekşi aş), kumah (bulamaç), hingel (makarna yemeği). Giysilere örnekler: Tuluk (tulmuş), zebin (entari), tuman (iç donu), köynek (gömlek). Akraba isimlerine örnekler: Dadaş (kardeş), eze (teyze), bibi (hala), emi (amca).

Abdî, anlamını verdiği, kelime, kavram, deyim ve ifadeleri, bazen birinci ağızdan (-dır ekiyle), bazen -miş ekiyle aktarım biçiminde, bazen “demek” fiilinin derler/denir/de çekimleriyle üçüncü şahıslar şeklinde, bazense “öğrendim” fiili aracılığıyla okuyucuya aktarır. Böylece kullandığı yegâne kaynağın, halk ağzından yaptığı kendi derlemeleri olduğunu da kanıtlamış olur. Örnek vermek gerekirse:

Çoyunuñ adı tavar manda inegi medek
Kışlağa hem kom dinür malağa *dırler* gedek

(b. I, by. 1)

Şakalı şalvirene sünneti uzatdı *dir*
Bâğ kütüğine dağı aşma kökine tiyek

(b. I, byi 11)

Rahleye di baçala yavri kuş *oldı* cücük
Kargaya bülbül *üvezdür* dağı sivri siñek

(b. I, by. 17)

Mi‘ deye kursak dinür işkenbe olmışdur çarın
Pek tuhaf mużhik olan kimseye *dırlermiş* torik

(b. IV, b. 3)

Peyveni *öğrendüm* ‘ârifâne ben
Hem o ma‘nâda imiş çara düzen

(b. VI, by. 45)

4. Eserin Ağız Çalışmaları İçindeki Yeri ve Önemi:

Modern anlamda ağız sözlükçülüğü çalışmalarının tarihi, son iki yüz yıla dayanır. Ancak Türkçenin farklı lehçelerinin tarihî sözlüklerinde, amaç edinilmemekle birlikte³³, ağız özelliklerine yer verilir. Bir başka görüşe göre Tanzimat döneminde yazılan ilk sistematik sözlükler, Doğu dillerinden yapılan tercümelereydi. O güne kadar Türkçenin söz varlığı, hiçbir dönemde ve eserde ciddi ele alınmamıştı. Türkçe, Lehçe-i Osmanî’ye kadar Türkçe kelimelerin madde başı olduğu bir esere sahip olmamıştı. Osmanlı döneminde bunun tek örneği, Şeyhülislam Esad Efendi’nin (ö. 1753) Lehçetü’l-lügat adlı eseridir³⁴. Ağız sözlüklerinin içeriği ise şöyle belirlenmiştir³⁵:

³³ Bu konuda, Türkiye’de ağız sözlükçülüğü üzerine yapılan bir çalışmada şu bilgilere yer verilir:

“Türk dilinin ilk ağız sözlüğü Kâşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lügâti’t-Türk’ü sayılabilir... Daha sonraki yüzyıllarda Harezmi Türkçesi söz varlığını gösteren Mukaddimetü’l-edebe; Kıpçak Türkçesinden Codex Cumanicus; Kitâbü’l-idrâk, Tuhfetü’z-zekiyye, İbni Mühennâ Lügati; Çağatay Türkçesinden Muhakemetü’l-lügatayn, abuşka Lügati, Senglah, Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî; Osmanlı Türkçesinden Ahter-i Kebir, Vankulu Lügati, Tuhfe-i Vehbî gibi sözlükleri de kendi dil ve lehçe coğrafyalarının ağızlarında yaşayan sözcüklere geniş ölçüde yer verdikleri için ağız sözlükleri çerçevesinde değerlendiren görüşler mevcuttur” (bkz: Bilge Gökter, **Sözlükbilim Temelinde Türkiye’de Ağız sözlükçülüğü -ilke ve Yöntemler-**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 2010, s.114-115).

³⁴ Paşa Yavuzarslan, “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî’nin Kâmûs-ı Türkî’si”, **AÜDTCF Dergisi**, S.44/4 2004, s.190.

³⁵ Bilge Gökter, **agt**, s.67-68.

“Bu sözlükler, dilin canlı ve değişken yapıya sahip bir varyantı olan ağızlara ait söz varlığını içerir... Ağız sözlükleri, ağız derleme faaliyetleri sonucu elde edilen malzemenin sözlükçülük ilke ve yöntemleri açısından değerlendirilmesiyle ortaya çıkan ürünlerdir. Başka bir ifadeyle, ağız sözlüğü, “belirli bir bölgede konuşulan, yazı dilinde yer almayan yahut anlam farklılığı olan kelimelerin sözlüğüdür”.

Buna göre Abdî'nin incelediğimiz sözlüğü, bir bölgeden derlenmek ve o bölgeye ait ağızların “canlı ve değişken” varyantlarını içermek bakımından tam bir ağız sözlüğüdür. Ne var ki bu eser, sözlükçülük biliminin “ilke ve yöntemleri” açısından hazırlanmamıştır. Bu yüzden her ne kadar genel anlamda bir ağız sözlüğü ise de modern bir ağız sözlüğü olduğu söylenemez. Onun lügati, Anadolu’da belirli bir bölge üzerine yapılmış ibtidaî bir ağız çalışması sayılabilir.

Anadolu ağızları üzerine yapılan ilk ilmî çalışmaları, yabancı Türkologlar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalardan ilki 1867’de A. Maksimov’un, “Hudavendigar ve Karamanlı” ağızları üzerine yaptığı bir denemedir. Daha sonra J. Thury, I. Knos, M. Hartman vs. gibi yine yabancı araştırmacıların ağızlar üzerine metin yayınları ve inceleme denemeleri devam etmiştir. Ağız araştırmalarını amaçlayan doğrudan çalışmalar ise 1940 yılından sonra başlamıştır. Türkiye’de asıl bilimsel ağız çalışmaları, Ahmet Caferoğlu’nun önderliğinde başlamıştır³⁶. Bir başka görüşe göre de Anadolu ağızlarıyla ilgili ilk derleme çalışması Finli Türklük bilimci bilimci “*Arvo Martti Oktavianus Räsänen (1893-1976) ile başlar. 1925 yılında Karadeniz çevresinde ağız araştırmalarına başlayan Räsänen, 1933-1942 yılları arasında Orta Anadolu bölgesinde (Sivas, Yozgat, Ankara ve Konya) yaptığı derlemelerle bu alandaki çalışmalarını sürdürmüştür*”³⁷. Anadolu ağızları üzerine ilk toplu derleme çalışmaları ise 1933-1935 yılları arasında oluşturulan ve 150 binden fazla kelimeyi içeren *Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisinin 1939-1949 sayıları*yla devam etmiştir³⁸. Hangi açıdan bakılsa, Türkiye’de ağız çalışmalarının en erken 1867, en geç ise 1933 yılında başladığı görülmektedir.

Buna göre, daha önce değindiğimiz gibi Kırzioğlu tarafından 1877 tarihinden önce yazıldığı tahmin edilen Abdî'nin elimizdeki sözlüğü, Maksimov’un 1867’de yaptığı çalışmayla çağdaştır. Üstelik onun “deneme” kabul edilen çalışmasından daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen Abdî'nin sözlüğü edebiyatımızdaki ilk manzum ağız çalışması ve sözlüğü olarak kabul edilemez. Çünkü daha önce, XVIII. yüzyılın sonlarında Şermî Mehmed Efendi (ö. ?) tarafından yazılan *Aydın Lügati* adında Aydın ağzından 112 kelimeyi içeren 53 beyitlik bir manzumeden haberdarız. Ancak, Süleymaniye kütüphanesinde bir mecmua içerisinde şairin başka türden şiirleriyle karışık halde bulunan mesnevî nazım şekliyle yazılmış bu manzume, müstakil bir eser değildir. Sadece basit fiilleri, isimleri ve yerel söyleyişleri içerir³⁹. Ayrıca Abdî'nin eseri kadar muhteva zenginliğine sahip değildir. Dolayısıyla Abdî'nin Erzurum Lehçesi Lügati, edebiyatımızdaki *ilk müstakil manzum ağız sözlüğü* sayılabilir. Buna ilave olarak Abdî'nin sözlüğünün en azından, -modern bilimsel ağız çalışmaları kurallarına uymasa da- ülkemizdeki yerli bir araştırmacı tarafından yapılan ilk ağız çalışması olarak kayda geçmesi gerekmektedir.

Türkiye’de yapılan ağız çalışmaları: 1. *Derleme ve inceleme çalışmaları*, 2. *Belli bir gramer konusunu işleyen çalışmalar*, 3. *Kurumsal çalışmalar olmak üzere üç grupta*

³⁶ agt., s.61-62.

³⁷ Ali Akar, “Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları”, *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, S.1/2 2006, s.42.

³⁸ agm., s.42.

³⁹ Fikret Turan, “An Eighteenth Century Ottoman Account Of Aydın Dialect: Aydın Lügati And Its Linguistic Characteristics”, *Scholarly Depth and Accuracy-A Festschrift to Lars Johanson Lars (Johanson Armağanı)*, Nurettin Demir-Fikret Turan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2002, s.369-370.

*değerlendirilebilir*⁴⁰. Abdî'nin lügati bu tasnife göre, derlemeye dayanır fakat inceleme çalışması olarak kabul edilemez.

Erzurum Lehçesi Lügati'nin, Erzurum ağızları açısından ne derece mühim olduğu hususunda lokal bir değerlendirme yapmak da mümkündür. Bilindiği gibi Erzurum ağızları üzerine yapılan en kapsamlı çalışma Efrasiyap Gemalmaz'ın 1978'de tamamladığı *Erzurum İli Ağızları* adlı üç ciltlik kitaptır⁴¹. Gemalmaz, Abdî'nin eserinden haberdar olmakla birlikte, bu eserin aslını görmediğini söylemektedir⁴². Dolayısıyla Abdî'nin eserinden istifade etmediğinden, çalışmasıyla Abdî'nin eseri arasında bazı ses ve muhteva farklılıkları yer almaktadır. Dikkat edilirse iki eserin kaleme alınış tarihleri arasında aşağı yukarı yüz yıllık bir fark vardır. Bu sebepten Abdî'nin eseri hem bu zaman zarfındaki ses değişimini takip etmek hem de yüz yıllık süreçte hangi kelime ve ibarelerin Erzurum ağızlarında kaybolduğunu veya devam ettiğini takip etmek açısından büyük bir öneme haizdir.

Söz konusu iki çalışmayı ses bakımından karşılaştırdığımızda, Abdî'nin eserinde yer alan 365 maddeden 100 tanesinin Gemalmaz'ın çalışmasında ses değişikliğine uğradığını görmekteyiz. Yani iki çalışmayı ses açısından mukayese ettiğimizde, yüz yıllık süreçte Erzurum ağızlarında % 36,5'luk bir değişimin olduğunu tespit etmekteyiz. Ancak bu ses değişikliklerinin çok büyük bir bölümü, t/d (Abdî'de t, Gemalmaz'da d), k/h (Abdî'de k, Gemalmaz'da hırılıtlı h, yh biçiminde yazılır.) ve k/g (Abdî'de k, Gemalmaz'da g) biçimindeki basit telaffuz değişiklikleri olduğunu görmekteyiz. Gemalmaz'ın çalışmasının Abdî'nin çalışmasına göre daha geniş sahada olduğu düşünülürse, bu değişimin çok da önemli olmadığı anlaşılır. Ancak genel anlamda söz konusu yüz yıllık süreçte, Erzurum ağızlarında bir t/d, k/h ve k/g değişimi yaşandığını söyleyebiliriz. Örneğin: Tavar/davar, medek/medeyh, çirdek/çirdeyh, kod/god vs. Bazı durumlarda daha farklı ses değişiklikleri veya ses türemesi/düşmesi hallerine rastlanır: Leygen/legen, dip/dib, palut/palıt, sakavil/sahavel, peştamal/peşdambal, tuhus/tuhs vs. gibi. Bu durum, Erzurum ağızlarının 1877-1978 yılları arasında önemli bir ses değişimine uğramadan varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.

Abdî'nin ve Gemalmaz'ın eserlerini madde başı olan söz varlığı açısından değerlendirdiğimizde, Abdî'de yer alan 365 maddeden 95 tanesinin Gemalmaz'ın çalışmasında yer almadığını görmekteyiz. Bu da yaklaşık %34.7'lik bir orana tekabül eder. Abdî'nin 365 maddelik eserinin kapsamının Gemalmaz'ın çalışmasından oldukça kısa olduğu göz önüne alındığında, bu yüzdelik oran, büyük bir değişime işaret eder. Dolayısıyla söz konusu yüz yıllık süreçte, Erzurum ağızlarındaki pek çok kelime, ibare ve deyim yok olmaya yüz tuttuğu dikkat çekmektedir. Bu yüz yıllık dönemde (1877-1978) Osmanlı ve Cumhuriyet'te modernleşme sürecinin yaşandığı düşünülürse, Erzurum ağızlarındaki bu değişimde görüldüğü gibi, modernleşmenin, bölgesel ağızlarda önemli bir kayba neden olduğu söylenebilir. Ayrıca, söz konusu 95 maddenin önemli bir bölümü deyim, konuşma dili özellikleri ve argo ifadelerden oluşmaktadır. Buna göre, değişimin daha çok bu alanlarda olduğu söylenebilir.

İki eserdeki maddeler kadrosuna anlam değişimi bakımından baktığımızda, Abdî'deki 365 maddeden sadece 13 tanesinin Gemalmaz'da önemli bir mana farklılığına uğradığını görmekteyiz. Bu tespit, Erzurum ağızında yaşayan söz varlığının, bahsedilen yüz yıllık süreçte anlam bakımından önemli bir değişime uğramadığını gösterir. Öte yandan bu değişimin azlığı

⁴⁰ Bilge Gökter, *agt.*, s.62.

⁴¹ Bkz: Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) III Cilt*, TDK Yayınları, Ankara 1995.

⁴² Efrasyab Gemalmaz, *age*, s.27.

yani Abdî ve Gemalmaz'ın yaklaşık yüz yıl farkla oluşturdukları iki çalışmadaki söz varlığının anlam bakımından uyumu, Abdî'nin çalışmasının sıhhatini de ispat etmektedir.

5. Eserden Bahseden İlk Araştırmalar ve Eser Üzerine Yapılan Bir Çalışma:

Bizden evvel, Abdî'nin Erzurum Lehçesi adlı eserindeki söz varlığı üzerine bir çalışma yapan M. Fahrettin Kırzioğlu, kendisinden önce Abdî'nin bu eserden bahseden iki kaynağı söz konusu etmektedir. Bunlardan birincisi, Necip Asım Yazıksız'ın Macaristan'da çıkan *Ouralo-Altaique* adlı bir dergide, Erzurum Lehçesi sözlüğündeki halk sözlerini, Kilis ve Besni ağızları ile karşılaştırdığını söylediği araştırmadır. İkincisi ise, Ziyaeddin Fahri Fındıklıoğlu'nun 1928'de basılan *Erzurum Şairleri* kitabında Abdî'nin bu eserden bahsetmesi ve bu eserdeki 14 mısra ve 11 sözün anlamını örnek olarak vermesidir⁴³. Görüldüğü gibi bu ilk çalışmalar, genel bir bahis ve küçük örneklendirmeler kabilindedir.

Abdî'nin söz konusu eseri üzerine daha önce yapılan en kapsamlı çalışma, M. Fahrettin Kırzioğlu'nun 1962 Belleten dergisinde yayınlanıp daha sonra ayrı basım halinde basılan "*Lehce-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözleri*" adlı 50 sayfalık çalışmadır. Bu çalışma, 2 sayfalık önsöz, 43 sayfalık anlamları açıklanan kelimeler listesi ve 5 sayfalık eklerden müteşekkildir. Kırzioğlu bu kitapçıkta, eserde zikredilen 386 sözü, alfabetik sıraya koyarak ve bazı telaffuz düzeltmeleri yaparak açıklamıştır. Genelde Doğu Anadolu, özelde ise Erzurum ağızları hakkında geniş bir malumata sahip olan Kırzioğlu, sadece Abdî'nin anlamını verdiği söz varlığını açıklamakla kalmamış, Abdî'nin anlam verirken zikrettiği ve ağız özelliği taşıyan kelimeleri de açıklamıştır. Böylece, aslında Abdî 365 söz varlığını anlamlandırdığı halde, Kırzioğlu'nun çalışmasında 386 söz varlığından bahsedilmiştir. Kırzioğlu'nun araştırması sadece bir anlamlandırma çalışması değil aynı zamanda ele alınan söz varlığının yer yer, köken ve etimolojik değerlendirmesini de içerir. Ancak Kırzioğlu'nun çalışmasının önsözünde yer alan Abdî'nin sözlüğündeki bölüm sonu beyitleri dışında, eserin Arap harfli metninin transkripsiyonu yapılmamış ya da eser, edebî açıdan değerlendirilmemiştir. Bizim burada yaptığımız çalışma, Erzurum Lehçesi Lügati'nin tam metninin ilk neşridir. Ayrıca bu lügat, ilk defa tarafımızca manzum bir sözlük olmak bakımından değerlendirilmiş ve eserin edebî nitelikleri ile ağız çalışmaları açısından önemi üzerinde durulmuştur.

Kırzioğlu'nun zikrettiği kelime listesinde, Abdî'nin lügatindeki kimi sözler yer almaz. Abdî'nin gerek söz varlığı gerekse söz varlığına anlam verirken zikrettiği 19 söz, Kırzioğlu'nun listesinde yer almaz. Bu 22 söz şunlardır: *Pispor, gel deha yarak yiyek, leygen, taşt, ipletmek, tuluk, teyel iplik, isot, eyvân, hayır iş, iskemle, ahurlık, degirmi, oşa, kekre, kalacuş, ayaklarına kurbân olayum, kıymı, adama koymak, tıştır, tırış, ateşi geçirmek*.

Kırzioğlu'nun bazı sözlerin anlamından bahsetmemesi, çalışmasında takip ettiği yöntemden kaynaklanmaktadır. Çünkü Kırzioğlu zikrettiğimiz çalışmasında, ele aldığı her sözün Erzurum ya da çevre ağızlarındaki güncel durumundan ve kullanılışından örnekler vermeye çalışmıştır. Anlamını ya da kullanılışını teyit edemediği söz varlığından herhangi bir şekilde bahsetmemiştir. Ancak yayınında, böyle bir yolu takip etmesinden kaynaklanan söz varlığı eksikliğine değinmemesi dikkat çekmektedir.

II. Sonuç

Edebiyatımızda manzum sözlükler edebî ve ilmî eserler olmanın yanı sıra, eğitim amaçlı ve sanat ürünü olma niteliklerine de sahiptirler. Örnekleri Arap ve Fars edebiyatından bize intikal eden bu eserlerin Anadolu'da ilk numunelerine XIII. yüzyıldan itibaren rastlanır. Başlangıçta daha çok Farsça olan manzum sözlükler, daha sonra Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe

⁴³ Fahrettin Kırzioğlu, *age.*, s. 196-197.

ya da Arapça-Farsça-Türkçe olmak üzere çift veya üç dilli olarak geleneksel öğretim dillerinde vücuda getirilmişlerdir. XIX. yüzyıldan itibaren ise başta Rumca ve Ermenice olmak üzere bazı Batı dillerinde de manzum sözlükler kaleme alınmıştır.

Edebiyatımızda örneği iki adet olmak üzere Türkçeden Türkçeye manzum sözlüğe rastlamaktayız. Bunlardan ilki XVIII. asırda Şermî Mehmed Efendi tarafından 53 beyit ve mesnevî nazım şekliyle yazılan *Aydın Lügati* adlı manzumedir. Bu manzume, 112 kelimeyi içerir ve Abdî'nin 365 farklı türden söz varlığını içeren eserine göre oldukça sınırlıdır. Sadece basit isim ve fiilleri içerir. Ayrıca şairin diğer eserlerinden bağımsız bir eser olmadığı düşünülmektedir. Buna göre Abdî'nin *Erzurum Lehçesi Lügati*, *edebiyatımızdaki ilk müstakil manzum ağız sözlüğü* kabul edilebilir.

Abdî'nin sözlüğü, farklı aruz kalıplarıyla gazel/mesnevî kafiye örgüsünde yazılmış altı bölüm ve 149 beyitten ibarettir. Sonuncusu hariç bölümler, klasik manzum sözlük yapısında olduğu gibi mesnevî veya kıt'a nazım biçimlerinden oluşmamıştır. Bölümlerde, klasik manzum sözlüklerde olduğu dini kavramlara yer verilmez. Yine geleneğin aksine, eserin başında mukaddime veya sebep-i telif, sonunda ise hatime kısmı yoktur. Ayrıca anlamı verilen sözler numaralandırılmamıştır. Bu haliyle biçim açısından eser, geleneğe nispetle özgündür. İçerik açısından ise en başta, *Türkçeden Türkçeye manzum bir ağız sözlüğü* olması hem dili hem de muhtevası açısından onu özgün kılar.

Manzum Erzurum Lehçesi Lügati, Erzurum ağızlarının tarihî değişim çizgisini incelemek bakımından da mühimdir. Öncelikle bu eser her ne kadar günümüzdeki ilmî ağız çalışmaları metotlarıyla oluşturulmasa da *ilkemizde yerli bir müellif tarafından yapılmış ilk ağız çalışması* sayılabilir. Böylece ülkemizdeki ağız çalışmalarının tarihini, yaklaşık elli yıl öteye götürür. İkinci olarak Erzurum ağızları üzerine yapılan Efrasyap Gemalmaz'ın çalışması ses, muhteva ve anlam bakımından Abdî'nin eseriyle karşılaştırıldığında, Erzurum ağızlarının yüz yıllık süreçteki değişimini veya devamlılığını görmek de mümkündür. Bu konuda yaptığımız tespitler, yukarıda görüldüğü gibi, Erzurum ağızları söz varlığının yüz yıllık zaman zarfında ses ve anlam açısından önemli bir değişikliğe uğramadığını ve fakat modernitenin yükselişiyle muhteva açısından kayba uğradığını ortaya koymaktadır. Böylece Abdî'nin lüğatinde olup Gemalmaz'ın çalışmasında yer almayan söz varlığı, Abdî'nin bu eseri sayesinde unutulmaktan kurtulmuştur.

Ulaşılan bulgular açısından Erzurum Lehçesi Lügati'nin varlığı bir noktaya daha dikkat çekmektedir: XIX. asır dil ve edebiyat tarihimiz açısından aslında geleneğin kaybolduğu değil yeni arayışlarla ve metotlarla millî kaynaklara yönelen bir asır olarak değerlendirilmelidir.

III. Manzum Erzurum Lehçesi Lügatinin Transkripsiyonlu Metni

1. Metin Hazırlanırken Takip Edilen Yol:

Metin hazırlanırken öncelikle genel imla ilkeleri olarak İsmail Ünver'in "*Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler*"⁴⁴ adlı makalesindeki tavsiyelere uyduk. Ancak yazmanın kendine has özellikleri ve muhtevası sebebiyle, buradaki neşre has kimi özel uygulamalarımız da oldu.

Eserin yazma nüshasında bazı kelimelerin ağız özelliklerini göstermek maksadıyla harekelendirildiğini gördük. Bu harekelere bağlı olarak bazı kelimeleri Gemalmaz'ın çalışmasında yer alan şekillerinden farklı okumak zorunda kaldık. Öte yandan, aruz vezniyle

⁴⁴ İsmail Ünver, "Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler", *DTCF Türkoloji Dergisi*, S. 9/1 1993, ss.51-89.

kaleme alınan bu eser, bir bölge ağzına dayandığı ve çok büyük oranda Türkçe kelimeler içerdiğinden, yoğun imaleli bir aruz okumasına sahiptir. Biz, metni yazarken, imaleler için özel bir işaret kullanmadık. Ancak, zihaf içeren yerlerde, uzatma işaretini kaldırdık. Son olarak, klâsik metin neşirlerinde yaygın biçimde kullanılan bir özellik üzerinde tasarrufta bulunduk. Bu özellik, XIX. asra ait metinlerde, d/t değişimi hariç, Türkçe eklerin günümüz telaffuzuyla yazılmasıdır. Ancak Abdî'nin eserinin bir ağız sözlüğü olduğu dikkate alındığında, eklerin ağızlarda eski şekilleriyle kullanılma ihtimali daha fazladır. Bu yüzden çevriyazıda ekler üzerinde herhangi bir güncelleme yapmadık.

2. Eserin Tam Metni:

1

[*müf'teilün fâ'ilün müfte'ilün fâ'ilün*]

- 1b 1. Koyunuñ adı tavar manda inegi medek
Kışlağa hem kom dinür malağa dirler gedek
2. Bacı di hemşireye oldı qarındaş tataş
Tam demek hem evmiş dindi kilere merak
3. Kâmil ü mâhir çoban adına pispor dinür
Koyunuñ akcigerindeki maraz kepenek
4. Oldı tam üsti baca baca buharî imiş
Karacaoğlan ocağ temüridür raf terek
5. Bir yakacak ot çekem hem diken adı geven
Şaçma vü kâlib işi hâş boğ u hâliş tezek
6. Toprak olan mankaluñ adına dindi tağar
Köz tavası dir ise âteş alacak kürek
7. Acı şuya şor şora dime göherçiledür
Destiye çirdek di gel şu çoğasına külek
- 2a 8. Tava cigerinüñ adına dinür çerge-bâz
Tor balık ağına di şırığa dirler cerek
9. Ard kapu oğrun kapu kip şıķı çeşme pınar
Çeşme yalağı kurun gusl idelüm gel çimek
10. Lâşeye cendek yayın balığı lok balığı
Şuya gidin dimenüñ oldı me 'âli itsek
11. Şakalı şalvirene sünneti uzatdı dir
Bâğ kütüğine dağı aşma kökine tiyek

12. H̄aşuda p̄aluzadur gözleme adı bişi
Küsmeye künbedeli cilveye dirler henek
13. Şaçı yok[a] der-be-der kimseye t̄ermaş dinür
H̄ayvanı görmek imiş ya' ni t̄imār eylemek
14. Havuca pürçekli karpuz adı büstān imiş
Gel de kesüp yiyelüm gel deha yarağ yiyek
15. Südli di h̄aş bideye kehke simidün adı
Kete içi yağlıca un t̄olı şanki börek
16. Peynirün eşki şuyın def' a süzüp kaynadup
H̄aşılına dir çomu dağı dinür çökelek
17. Raḫleye di baḫala yavri kuş oldu cücük
K̄arğaya bülbül üvezdür dağı sivri siñek
- 2b 18. Yatsa k̄uluçğa tavuğ dir aña tuḫus⁴⁵ yatur
Folluğa pingel kümesin ü dağı tar dönek
19. Hem puluğ oḫı eşek oldıḫirşene kılıç
Pulluğa bağı olan zencire dir cenberek
20. Hem biri beñzer deni güç dime çetin imiş
Bekmeze şıra dinür hem koğan adı petek
21. Leygen ibiriğ getür taşt ile ibiriğ iplet
T̄ulumuñ adı t̄uluğ hem dağı dirler kelek
22. Z̄inete kirşan müsāfir adı karīb imiş
Böcege dirler böcük şaklamadur beslemek
23. Müfte' ilün fā' ilün Erzurum'a gel de gör
Nice olur rüz [u] şeb t̄urp ile şalgam yimek

2

[*mefā'ilün mefā'ilün mefā'ilün mefā'ilün*]

1. Kavurğa oldı kavrulmuş olan buğday unı kavut
Yoğurdu k̄uridup dirler adına keş dağı k̄urut
2. Faşulya lobya pancar sebzevāta dinilür cümle
Kocabaşı vü dip pancara dirler pazıya pazut
3. Zahireye taḫıl dindi şorağ dimek şulağ yirdür
Hem oldı gendime bulğur mışır buğdayıdur lazut

⁴⁵ tuhus: tuhs

4. Dinür ölçek ana kim dördine bir kod dimişlerdür
3a Şomar olmuş kile hem rub^ç inuñ rub^ç ina dirler göt
5. Hâyâtî kendir ü teyel⁴⁶ plige⁴⁶ ibrişime dirler
Dimişler tenbelit yük dengine paçavra vü çaput
6. Gözer dinen büyük kalbur adına şatara dirler
Araba oğı maži kışa bodur nesnedür koluç
7. Yer almasına yıldız köki dermändur ilâc itmek
Kamış cil oldı Hindistân cevizinüñ adı isoç
8. Şulu etle pişen sebze ta^ç amıdur şulu zırtlaç
Şıcaç şuyı şovuk ile ılışdurmaç imiş harmuç
9. Müziķa ihtiyâc olmuş şarı şabun şarı oza
Hem âlet engez u hâcet mişe ağacıdur paluç
10. Efe baba demek ama efendi-zâdeler söyler
Erikdür çil tamas pestile paşdıķ kuru dut ankuç
11. Hevâ ile hevesden geçmişe dirler ehil-adam
Didiler kerdige azmana kem nesli ola maħlüt
12. mefâ^ç ilün mefâ^ç ilün işit Erzurum' uñ vaşfın
Üç ay yaz toķuz ay kış gice şovuk gündüzi buluç

3

[mefâ^ç ilün mefâ^ç ilün fe^ç ulün]

1. Dinür çartaç oða adına eyvân
Dağı şalgam ekili tarla bostan
- 3b** 2. Tavuķ kapan dinür çaylaç kuşına
Sümük fırtıķ tebevül itme evşan
3. Dinür tırpan şapınıñ adına naç
Girindi dağı ot biçmege tırpan
4. Didiler maşlaguñ adına ħartı
Zebin entaridür iç tomi tuman
5. Hâyır iş hem baba dirler vebâya
Mezaruñ adı gör peline yavşan
6. Saķavildür büyük süpürge adı

⁴⁶teyel^ç plige: teyel iplige

Poşa kıbî dimekdür ya' ni çingan

7. Ne kim çift ola dirler eşine tay
Dağı yirde gezen mefhümü yılan
8. Dinür envā' -ı çorba adına aş
Beyaz hâş etmek adı oldu yavan
9. Tepir tahta sini iskemle kürsî
Yoğurd katık dağı çalkama ayran
10. Çeñe altına dimişler buhağı
Sefil dimek imiş hem medhe şâyân
11. Kilake didiler kolya taşına
Uzun boylu büyük nesneye tızman
12. Murād örtünmeden giyinmek imiş
4a Dağı çepken adına dindi çekman
13. Dinür keyvani aşçı ' avrata hem
Dağı feslegen adı oldu reyhân
14. Mefā' ilün mefā' ilün fe' ülün
Gelen giden bu ' arza hep peşimân

4

[fā' ilātün fā' ilātün fā' ilātün fā' ilün]

1. Dut kiraz fişne kızılçık armud u elma erik
Halı idüp mecmū' ina aşlık dinür çöpük çevik
2. Miveden bişen ta' āmuñ olmuş adı kaysefe
Seklem olmuşdur ufağ tolu sebet boşı çepik
3. Mi' deye kursor dinür işkenbe olmuşdur karın
Pek tuhaf muzhik olan kimseye dirlermiş torik
4. Herse di keşkege kudret helvası gezengevi
Gā'ib olan nesneye tezmiş dinür dağı yitik
5. Dindi şahrāya yazı mer' aya hem dirler gezek
Gübreye aḥbun dinürmiş kiçi oğlağı gıdik
6. Dağı hayvān yemliginüñ adı aḥurlık imiş
Peştemāl olmuş etek kasiğa hem dirler eciğ
7. Halebî arşun kışa entariye içlik dinür

Gömlegiñ adına köynek didiler qanbur guzik

8. Oldı top-hâne degirmi hâş olan etmek adı
4b Yağlı bağlamak börek yapmak kedi oldı pisik
9. Yoğrulup pişmemiş etmek hamurına künt dinür
Sebzeden mülhiyyeye beñzer bir otdur evelik
10. Sirke koyup etli pilava didiler sengiser
Çor marazdur dağı çamurlı yol adı⁴⁷ çelpeşik
11. Yarım okkaya nügi hem altı dirhem oldı toht
Arpacık soğanı tısğa qapu öni eşik
12. Uç köşe tandır temürine hatırcek didiler
Hilekâr adam qura odunluk adı ca' ferik
13. Didiler kertenkelenüñ adına gökgeçemen
Hem dağı havf itmenüñ ma' nâsı olmışdur fenik
14. Dâneden kerti dimek dağı bayat nesne imiş
Sincidür küçük terâzi yavrı dağı di enik
15. Mu' teber bir nev' kökdür yarpuz yirler anı
Faşl-ı güzde adı kobuğ hem yazın dirler medik
16. Fâ' ilâtün fâ' ilâtün fâ' ilâtün fâ' ilât
Erzurum'da toz u buzdan hâli bir gün görmedük

5

[*müstef' ilün müstef' ilün müstef' ilün müstef' ilün*]

1. Havzul kömür tozına di keskiñ ayaz olmuş sazağ
Qapuyı muhkem bend idüp qapamadur tırqazlamak
- 5a** 2. Arqada iki küregüñ ara yirine dal dinür
Quyruğa pöçük didiler qıç dime ma' nâsı ayak
3. Topraq çanağa çini dir hem çölmegin adı güveç
Qâseye dirler üsküre ser-püş dimek dağı qapağ
4. Eşki aşın adı hebeş bulğur lapasıdur haşıl
Kersen ü hem qayığ dimek gâyet büyük ağaç çanağ
5. Quzu derisi kürke oğcıoğlı dirler hem kevel
Qıquleta başlığınun adına dinmiş qabalag

⁴⁷adı: adıdur.

6. Çölmekci kār-hānesinüñ adı purut-hāne imiş
Hıllık çoban giysisidür yolsuz kelām zıbırtlamak
7. Çul dime ma' nāsı hāşa bıyı da ta' accüb itmedür
Ortaççı maraba imiş çift süren'ıdmetkār⁴⁸ hodağ
8. Göñli olup meyl eyledi di ki cicigi gevşedi
Evsene hem seme di şaşkın kişiye dinür şalağ
9. Oldı erinmek dime mefhūmı tekāsül eylemek
Mezbelelik pinti tütün tablasına dirler tabağ
10. Eglen sekilen dime dincel bir mehil diñlen biraz
Bağup alalum bulalum ya' nī bağah alağ bulağ
11. Müstef ilün müstef ilün saña dimek sehen imiş
Baña didi oşa? şoram behen dir ohan şorağ⁴⁹

6

[fā' ilātün fā' ilātün fā' ilün]

- 5b. 1. Hala bibi ' amcıya didi emi
Öyle mi diyü su' al itmek he mi
2. ' Ammi ehli cice ya' nī yengedür
Bir ' aceb büyük baş adı dingedür
3. Şu çıkan yer ya' ni kaynağdur göze
Vālide hemşiresi teyze eze
4. Dağı dāmāda inişte didiler
Öte baştan dimedür vaqt-i seher
5. Dā' ire dimek me' āli medrese
Bir oğadur kaşdı medrese dise
6. Sūhte kim taḥşil-i rızq için gezer
Adına ta' yıncı monla didiler
7. Aqçesüz görilen iş surha imiş
' Öşr-i şer' i adına behre dimiş
8. Naşaş herk kotan olmuş pulluğ
Dağı keyfüm yoğ dimek zortum bozuğ

⁴⁸ süren'ıdmetkār: dürenhıdmetkār.

⁴⁹ Vezin bozuk

9. Yufka etmegine hem dirler lavaş
Paşdadur pālūze didikleri aş
10. Hāceden meşq alma başlık almadur
Dağı yaprak tolmasına şarmadur
11. Haşlamak oldu pilavı dağlamak
6a Yola götürmek işini sağlamak
12. Südden olan nesneye ağırtı dir
Ya' ni kaymak u yoğurd u peynir
13. Tıpiledi tekdir eyledi dimek
Hem koşa geldi bile geldi dimek
14. Didiler nemnāk olan nesneye ten
Pirpirim di gel semiz otına sen
15. Hāzır eyle ocağı dimek kıla
Bir nev' etmek adıdur kaqala
16. Ocağı kaydum yapup hāzırladum
Yağmağa ya' nī çatup hāzırladum
17. Yimlik ışkın şoy kekre hem çaşur
Sebzedür bunlar dağı kelem keşir
18. Odun ucı çalı çırpı şah imiş
Hem bulamacuñ adı kuymağ imiş
19. Hindibā otına çatlanquz dinür
Dağı ahmağ kimseye uğuz dinür
20. Dindi papatya çiçegine üşüş
Bir ta' am-ı mu' teberdür kalacuş
21. Anıson adı heztereri imiş
Na' neye yarpuz dağı ' anık dimiş
- 6b** 22. Hem cevizli şucuğuş adı köme
Ortağ ' avrat yoldaşına dir kıma
23. Vay canum çıkşın temelluğ eylemek
Hem kırıklanmağ ta' aşşuğ eylemek
24. Eylese ' arz-ı hulūşı sevdüğüm
Dir ayaklarına kırbān olayum

25. Pek niyāz idüp tazarru' kılsa ol
Yalvarup dir ki bire aman tuğul
26. Hem bayağdan bir küçük kırlanmışam
Ya' ni deminden biraz tolanmışam
27. Tegeli geymiş firār itmiş dimek
Hem şıgınlık oldu sıqlet eylemek
28. Araba tekerlegi olmuş maran
Pek fenā uçrum olan yoldur kıban
29. Tırşu olur bir nev' otdur kıymı
Hem dögen adı imiş ħarman gemi
30. İp şeritdür bağla düy işte aha
Cā-yı istihzāda hem dirler taha
31. Bir 'araba ota bir part didiler
Hem birağ dimege bıħart didiler
32. Bir bağ oldu üç demet yonca adı
7a Hem demet adına bir ħorum didi
33. Daħı giçen gün dimekdür dünegin
Pek eyü memdūħ olan nesne yegin
34. Dirse varup baş aşığı dönmişem
Ya' ni gidüp yine çāpük gelmişem
35. Remzle gizlü ifāde eylemek
Oldı ma' nāda ħapanladı dimek
36. Maħarına yimegi hingel imiş
Hem meşin tuzluğ adı zançal imiş
37. Mūm u kıandil adına dindi çıra
Di ağırlık başmağa kıaraķura
38. Kıadan alsun ya' ni kim olsun fedā
Dindi ta' mīr itmege daħı kıada
39. Didiler çigid çekirdek adına
Hem çöpür kıaba tütün kāğıdına
40. Sāz u nağme olsa bī-te 'şir eger
N'ideyin bu adama kıoymayı der
41. Hem bezirlik didiler şerbetlige

Şol ki baħşış nāmı ile virile

42. Şu yolu künkine pöhrenk didiler
Hem kilise adına vank didiler

7b. 43. Daħı lağımcı cevāhirci imiş
Çocuk aldatmağ için kağa yimiş

44. Daldalandum ya' ni hıfz oldum dimek
Yola vurdum dime teşyî' eylemek

45. Korkuluğ ya' nî tırabzan çağ imiş
Çayğara dimek küçük ırmağ imiş

46. Peyveni öğrendüm 'ārifāne ben
Hem o ma' nāda imiş kara düzen

47. Gelmez elümden başum çıkmaz dimek
Boyayup revğanlamağdur şirlemek

48. Pencere içine de tolap dinür
Hem kapu düğmesine kullāb dinür

49. Mālın isrāf eyleyüp kılsa telef
Dir ki başından şavurdı nā-ħalef

50. At çayır yise kökin aldı dinür
Kağ ayağı bir nev' otdur yinür

51. Hem kılavla dime bıçağı bile
Git bezirciye yüri coşcı gile

52. Oyma vü medīne dir hücre dimek
Oldı ma' reke ħırıldı eylemek

53. Osgorı yutdı dimek rüşvet yemiş
8a Pezevengün bir adı perli imiş

54. Pek fenā yazı şırağal şırağan
Hem o ma' nāya gelür çeren peren

55. Hem tınaza alma istihzā imiş
İlice çizmekle bir ma' nā imiş

56. Nā-ümid olup şu kim me 'yūs olur
Tanzile aldın mı zanburtı dinür

57. Küp dikici tığının şapı imiş
Hem kemük şatırına baħrî imiş

58. İnek ayağı paçadur arçala
Dir küçük çocuğa uşak hem bala
59. Oldı tavuk katısınun adı kuç
Zāyi' olup hiçe giden nesne puç
60. Taşlı tırnağ hem kerira toşbağa
Anır u soyka di mīrāş kalmağa
61. Deli-meşreb kimse tıştır hem tırış
Yil fırış tırnık zırtıl hem fırış
62. Şol bed-ağlak kimseye munzur dinür
Dā'imā yüzinden ādem incinür
63. Oldı köy kahyasınun adı kizir
Şubaşıya zābiṭa şaḥne deyir
- 8b** 64. Şu kenarına dinür çay kırağı
Ata çekse dir çevirdüm kırsra' ı
65. Tarlanun taşını cem' itmek çegil
Daḥı otın yolmağa kaḥan di gel
66. Oldı ḥayvān dövşiren celeb tācir
Sūri adı ılıḥı oldı hem naḥır
67. Tenekeciye mücellid didiler
Tanḥa ser-māye dimek imiş meger
68. Şıḥtadur ma' nā tażayyuğ eylemek
Hem melāmetdür rezil rüsvā dimek
69. Didiler yüz virmeye kirmitledi
Cān-āver olmuş daḥı ḫurduñ adı
70. Mumı söndür dime āteşi geçür
Geçkin adam ol ki sözi diñlenür
71. Ocağına düşdüm itmekdür recā
Başına çevir dimek eyle fedā
72. Hovrivil oranlama hem martaba
Şaçma şohbetler bütün ḫaba şaba
73. fā' ilātün fā' ilātün fā' ilün
Erzurum'un öksürür içen şuyın

Kaynakça

- Abdî Bey, **Dîvân-ı Abdî**, İÜ Yazma Eserler Kütüphanesi, ty. 207.
- _____, **Erzurum Lehçesi Lügati**, İÜ Yazma Eserler Kütüphanesi, ty. 520.
- Akar Ali, “Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları”, **Turkish Studies/Türkoloji Dergisi**, S. 1/2 (2006), s. 41-53.
- Akçay Yusuf, **Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü ve Karahisârî'nin Şâmilü'l-luga İsimli Sözlüğü Üzerine Bir İnceleme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜSBE, İstanbul 2010.
- Arslan Mustafa, **U'cûbetü'l-garâyib**, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Babacan İsrâfil, “Şebinkarahisarlı Divan Şairi Abdî Efendi”, **Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri**, s. 221-229.
- Davud Fatin, **Hâtimetü'l-Eş'âr**, ?, İstanbul 1271/1855.
- Demirci İlker, **Tuhfe-i Vehbî Manzum Sözlük/Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Sözlük**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, NÜSBE, Nevşehir 2012.
- Dergah Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, “Manzum Lügatler Maddesi” C. VI, Dergah Yayınları, İstanbul 1986.
- Ergun Saadettin Nüzhet, **Son Asır Türk Şairleri C. I**, ?, İstanbul 1945.
- Gemalmaz Efrasiyap, **Erzurum İli Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) III Cilt**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- Gökter Bilge, **Sözlükbilim Temelinde Türkiye’de Ağız Sözlükçülüğü -İlke ve Yöntemler-**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 2010.
- İnal İbnülemin Mahmud Kemal, **Son Asır Türk Şairleri C. I**, AKM Yayınları, Ankara 1999.
- Kılıç Atabey, “Klâsik Edebiyatta Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Tuncay Gülensoy Armağanı**, S. 20, (2006), s. 65-77.
- _____, “Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin”, **Turkish Studies**, S. 2/3 (2007), ss. 340-348.
- Kırzioğlu M. Fahrettin, **Lehçe-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözlere Belleten 1962’den Ayrı Basım**, TDK Yayınları, Ankara 1962.
- Kurnaz Cemal-Çeltik Halil, **Divan Şiiri Şekil Bilgisi**, H Yayınları, İstanbul 2011.
- MEBKGM Tasnif Komisyonu, **İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar Kataloğu C. III-IV**, MEB Yayınları, İstanbul 1967.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî Cilt III**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308/1890-91.
- Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri C. II**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333/1914.
- Ölker Gökhan, “Rumca-Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü'l-Uşşâk”, **Turkish Studies**, S. 4/4 (2009), s. 856-872.
- Öz Yusuf, **Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri**, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Konya 1999.
- Özdemir Ali-Özhan Hasan, **İlçe Oluşunun 50. Yılında Şebinkarahisar**, Tekişik Matbaası, Ankara 1983.
- Tuman Mehmed Nail, **Tuhfe-i Nâilî C. II**, ?, Ankara 1949.
- Turan Fikret, “An Eighteenth Century Ottoman Account Of Aydın Dialect: Aydın Lügati And Its Linguistic Characteristics”, Nurettin Demir-Fikret Turan (Ed.), **Scholarly Depth and Accuracy-A Festschrift to Lars Johanson Lars (Johanson Armağanı)**, Grafiker Yayınları, Ankara 2002, s.369-385.
- Ünver İsmail, “Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler”, **DTCF Türkoloji Dergisi**, S. 9/1 (1993), s.51-89.
- Yavuzarslan Paşa, “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si”, **AÜDTCF Dergisi**, S. 44/4 (2004), s.185-202.